

de tanden bewapend om de kwijnende Europese textielbranche via invoerbelemmeringen en financiële steun voor de ondergang te behoeden. Overigens blijkt de echte concurrentie in deze periode niet zozeer vanuit India te komen maar vooral vanuit Zuid-Korea, Hong Kong en Taiwan. Het belang van de Beneluxmarkt voor de Indiase uitvoer blijft marginaal (192).

Aan het begin van het derde en laatste tijdvak van het 'nieuwe protectionisme' (1974 tot 1992) zien we onder meer hoe in Nederland textielindustrie snel afglijdt naar de ondergang. Het aandeel van de Nederlandse textielproducenten (exclusief de kledingbranche) op de binnenlandse markt daalt 39 procent in 1973 tot 14 procent in 1985. In diezelfde periode nam de werkgelegenheid in de totale textiel-, kleding- en lederwarenssector af met ongeveer 55.000 arbeidsplaatsen (270). In 1977 zwicht ook de Nederlandse overheid — zij het tijdelijk — voor de druk tot verdere beschermende maatregelen van vakbonden, textielproducenten en EEG-partners. Voor de binnenlandse textielindustrie is het natuurlijk al te laat. Investeerders, zo toont de Vylder aan, hebben inmiddels de bakens verzet van de produktie naar de internationale handel en distributie van textiel en kleding.

Wie deze en andere na-oorlogse ontwikkelingen van de Nederlandse, Belgische of Indiase textielbranche op de voet wil volgen, de wat moeizame inleiding en stijl voor lief neemt en bovenal bereid is tot selectief lezen, kan zijn voordeel doen met dit proefschrift.

W. Asbeek-Brusse

S. Stoop, *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden* (Dissertatie RU Utrecht 1992; Leiden: Stenfert Kroese, 1992, xviii + 366 blz., f69,90, ISBN 90 207 2214 X).

Stoop, sociaal en politiek econoom van huis uit, behoort kennelijk tot diegenen die a) vertrouwd zijn met theorievorming (in dit geval over het complex politieke economie, sociaal beleid en verzorgingsstaat), b) bereid zijn ongebaande paden te gaan, en c) niet te beroerd zijn vanuit hun origineel concept geduldig en serieus alle gewenste gegevens over een lange periode uit literatuur en bronnen bijeen te sprokkelen, deze te analyseren en te vergelijken en d) vervolgens de moeite nemen om vanuit de theorievorming uit te leggen waarom de gevonden tendensen wel of niet aannemelijk zijn. Deze eisen mogen wellicht aan elke promovendus gesteld worden, maar de praktijk leert dat niet elke jonge doctor in dit alles geslaagd is. Stoop met *De sociale fabriek* dus wel.

Aansluitend bij een onder andere door Göran Therborn bepleite heroriëntatie van het debat over de verzorgingsstaat gaat Stoop voor sociale politiek nu eens niet uit van een analyse van de nationale staat maar van een analyse van bedrijfsstrategieën. Door te vragen wat bedrijven met hun sociale zorgsystemen hieraan hebben bijgedragen, trekt hij het primaat van de politieke verklaring van de verzorgingsstaat in twijfel. En door te kijken naar regio's als omgeving van dominante bedrijven voegt hij aan de theorievorming over arbeidsverhoudingen een ruimtelijke dimensie toe (al was de grote rol die regionale aspecten kunnen spelen, wel bekend). Na een theoretische uiteenzetting over het begrip sociale politiek volgen drie *case-studies*: Philips, Hoogovens en Bayer. Omdat met DSM dat een heel ander bedrijf werd na de mijnsluiting, geen derde vergelijkbaar Nederlands bedrijf voorhanden was, koos Stoop voor het Duitse Bayer dat soortgelijk is en bovendien een goed bedrijfsarchief heeft. Daar de verschillende vormen van sociale politiek steeds langdurige en nog nauwelijks in kaart gebrachte tradities kennen, bleek een historische benadering nodig.

Voor elk van de drie bedrijven zijn vier perioden bestudeerd: voorde oorlog, de wederopbouwjaren 1945-1960, de jaren waarin de lonen stijgen en de verzorgingsstaat zich langzaam uitbreidt (1960-1975) en de jaren van stagnerende groei (na 1975). Stoop beschrijft achtereenvolgens de sociaal-politieke ontwikkeling van regio en bedrijf, de arbeidspolitiek bij het bedrijf (arbeidsproces, arbeidsmarkt en arbeidsverhoudingen) en de sociale outillage, dat wil zeggen dienstverlening opgezet door deze bedrijven voor werknemers en hun gezinnen zoals huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs en welzijnszorg (sociale verzekeringen van de bedrijven laat hij achterwege). Na de drie *case-studies* vergelijkt hij de bedrijfsontwikkelingen, arbeidspolitiek en regionale verhoudingen voor elk van de drie naoorlogse perioden. Tot slot analyseert hij de gevonden resultaten in het kader van private en publieke bijdragen aan de verzorgingsstaat.

Voor de beschrijving van zijn *case-studies* heeft Stoop gebruik gemaakt van bestaande literatuur, die voor zijn onderwerp vaak niet meer dan algemene aanwijzingen geeft, rapporten van en over de bedrijven en in de bedrijfsarchieven opgespoorde gegevens. De *case-studies* geven een goed beeld van de sociale en regionale bedrijfsontwikkelingen en belichten met de beschrijving van de sociale outillage een nieuw aspect. In de schaarsteejaren 1945-1960 vindt zoals te verwachten is een forse expansie plaats op het gebied van huisvesting en onderwijs. Sociaal-culturele activiteiten zijn er ook maar groeien langzamer dan de totale bedrijfsactiviteiten. Bij Philips zijn de in- en externe medische activiteiten bijzonder uitgebreid in vergelijking met beide andere bedrijven. Hoogovens vergroot de medische activiteiten wel binnen het bedrijf, maar niet extern. In de periode 1960-1975 doet het gestegen ziekteverzuim de interne medische apparaten nog verder groeien. Ook de woningbouw neemt nog fors toe, onderwijsactiviteiten daarentegen worden afgestoten en vervangen door de mogelijkheid van studiebeurzen. Ondanks alle expansie worden — wanneer de verzorgingsstaat van de grond gekomen is — bepaalde voorzieningen nu toch minder functioneel. Deze tendens zet zich in de volgende periode door. Dan beginnen ook verslechterende bedrijfsresultaten mee te spelen. In de periode na 1975 is het derhalve met de expansie van de sociale outillage gedaan (al blijft de continuïteit van Bayers sociale voorzieningen tot in de jaren tachtig opvallend). Bedrijfswoningbouw en daarmee samenhangende sociaal-culturele activiteiten stagneren of worden van de hand gedaan en bedrijfsscholen krimpen in (wel worden interne opleidingen belangrijker).

Ondanks deze algemene tendensen is vast te stellen dat tussen de bedrijven met betrekking tot aard en ontwikkeling van hun sociale outillage belangrijke verschillen bestaan. Volgens Stoop vertonen timing van uitbouw en afbouw van bedrijfsvoorzieningen weinig direct verband met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Zo valt de afbouw van sociale bedrijfsvoorzieningen niet samen met de opkomst van de verzorgingsstaat. Wel gaat het versneld afstoten van deze activiteiten door de bedrijven in de jaren tachtig samen met het 'terugtrekken van de staat'. 'De crisis van de verzorgingsstaat' valt samen met het einde van de werkzekerheid en sociale zorg in het bedrijf'. Bij deze afbouw is de rol van de overheid overigens beperkt. De verklaring voor de afbouw van bedrijfsvoorzieningen is vooral te zoeken in veranderingen van de arbeidspolitiek van bedrijven zelf, individualisering van leefwijzes en de eigen dynamiek van maatschappelijke en politieke subsystemen. Sociale bedrijfspolitiek en overheidsregulering ziet Stoop in het verband van het ontstaan van sociale voorzieningen niet als tegengesteld maar als in eikaars verlengde liggend. Beide vormden een antwoord op de maatschappelijke problemen die uit de industrialisatie voortvloeiden. Sociale bedrijfspolitiek van grote bedrijven was in Europa een algemener verschijnsel.

Volgens Stoop past dit beeld van de vooraanstaande rol van bedrijven in de ontwikkeling van nieuwe organisatievormen van sociale verzorging beter in het historisch beeld dat de ontwikkeling van de verzorgingsstaat vooral het werk is geweest van 'bestuurders die zich met nieuwe problemen geconfronteerd zagen' dan in dat van 'initiatieven van onderop'. Eerder nog dan de

landelijke overheid werden deze bedrijven geconfronteerd met de behoefte aan sociale interventie. In verschillende situaties waren deze bedrijven, die bovendien de middelen voorhanden hadden, de overheid net een stap voor omdat zij in hun lokale verhoudingen niet gehinderd werden door de dilemma's van collectieve actie die elders de ontwikkeling van de verzorgingsstaat compliceerden. Toch zou de verzorgingsstaat uiteindelijk verschillende bedrijfsvoorzieningen overbodig maken, paradoxaal genoeg door deze eerst te versterken (een dynamiek die samenhangt met professionalisering). Aangetoond is echter dat het begrip verzorgingsstaat meerdere wortels heeft en dat, zoals Stoop dat formuleert, de grenzen tussen bedrijf, staat en samenleving lang niet zo duidelijk vastliggen als in ons denken wel wordt verondersteld.

B. Reinalda

M. Morée, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Dissertatie Leiden 1992; Utrecht: Jan van Arkel, 1992, 253 blz., ISBN 90 6224 168 9).

'Elke vrouw, die kinderen het leven geeft, heeft tegenover hen een verantwoordelijkheid op zich genomen, die door niets en niemand af te wentelen is', schreef de pedagoge en publiciste Ida Heijermans in 1918. Met deze zin gaf ze ook te kennen dat zij — en met haar toen de meeste Nederlanders — buitenshuis werken van moeders onvoorwaardelijk afkeurde. Tot ver in de jaren vijftig bleef dit het dominante standpunt. Vrouwen die desondanks — hetzij uit noodzaak, hetzij omdat ze in de gezinstaak onvoldoende bevrediging vonden — het moederschap combineerden met beroepsarbeid, moesten op de een of andere manier met die norm in het reine zien te komen. Marjolein Morée vroeg aan ongeveer vijftig buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig en zestig met uiteenlopende beroepen hoe ze dat deden. Ze vergeleek hun antwoorden met die van eenzelfde contingent vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig, toen de maatschappelijke weerstand tegen de combinatie van beide taken sterk was afgenomen. Op de uitkomsten van dat onderzoek promoveerde zij in 1992 aan de Rijksuniversiteit Leiden.

De twee onderzoeksgroepen bleken verschillende strategieën te hanteren om de combinatie hanteerbaar te maken. Vrouwen uit de jaren vijftig en zestig, uit welke sociale klasse ook afkomstig, hadden vooral de neiging om zich voor hun keuze te verantwoorden. Zij beriepen zich vaak op altruïstische motieven om het buitenshuis werken te rechtvaardigen — het financiële belang van het gezin of hun onmisbaarheid voor de samenleving. Ook beklemtoonden zij met nadruk dat hun gezin er niet onder geleden had — 'mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig maakten meer gebruik van strategieën die erop gericht waren problemen bij het realiseren van de combinatie op te lossen, bijvoorbeeld door met hun partners te gaan onderhandelen over het delen van de gezinstaak.

Het definiëren van de problemen van buitenshuis werkende moeders in termen van strategieën — waarvoor Morée gebruik maakt van het begrip *coping* uit de sociale psychologie — wijst op een bepaalde invalshoek. In navolging van meer sociaal-wetenschappelijke onderzoek op het terrein van vrouwenstudies van de laatste jaren², benadert Morée haar onderwerp vanuit een machtsperspectief. Zij gaat ervan uit dat vrouwen als minder machtigen weliswaar meer plichten en minder rechten hebben dan mannen, maar dat de verhoudingen niet vastliggen. Binnen een bepaalde, tijd- en plaatsgebonden speelruimte valt met die plichten en rechten te schuiven. Via die invalshoek slaagt Morée erin een genuanceerd beeld te geven van de mogelijkheden en de beperkingen van buitenshuis werkende moeders in de periode na de tweede